

ה'ואנר הספרותי של האפיגרם ב'המאסף', כתב-העת העברי הראשון

אחת התופעות הבולטות בעשרת כרכי 'המאסף', כתב-העת העברי המודרני הראשון שהופיע בשנים 1811-1783 בהשכלה הגרמנית, מבחינת שכיחותה – אף כי לא מבחינת היקפה הכמותי – היא פרסומם של עשרות מכתמים קצרים. לפי רישומי בספרי 'שער להשכלה', מפתח 'המאסף', נדפסו בכתב-העת 94 מכתמים. ז'אנר ספרותי זה הוא אפוא הז'אנר השני הנפוץ ביותר ב'המאסף', לאחר השירים, שמספרם הגיע ל-122.¹

המכתמים, שהיו מאוד שכיחים בספרויות אירופה במאה הי"ח, נבחרו על-ידי המשכילים העבריים ועורכי 'המאסף' כסוגה ספרותית נאותה משום שהייתה שילוב של שני מקורות ההשפעה שפעלו עליהם: מחד גיסא, היה המכתם מקובל במסורת ספרות הדורות, ומאידך גיסא, הוא התאים לרוח הנאורות האירופית והיה נפוץ כאמור בספרותה. נוסף על כך, הסוגה משכה את לב המשכילים כשם שמשכה את סופרי הנאורות האירופית משום תכונותיה הז'אנריות המיוחדות.

למרות זאת, בהיסטוריה של ספרות ההשכלה העברית ובביקורתה הוזכר אמנם מקומו של המכתם במסגרת הדיון במשל המשכילי, אך לעתים בלא להבחין בין המשל לבין המכתם. ואילו דיון של ממש בסוגה של המכתם טרם נערך עד כה. לחובר מקדיש פרק שלם ל"ממשלי משלים וחכמים" ודן במשליהם של יואל ברי"ל, אהרון וולפסון ויהודה בן-זאב, ובמיוחד במשלים התנ"כיים של יצחק סאטאנוב.² קלוזנר, לעומת זאת, רק מזכיר שנדפסו "מכתמים שונים" ב'המאסף', אגב פירוט החומר שנתפרסם בכרך הראשון של כתב-העת, ואינו דן במכתמים כלל.³ ואילו שפירא אכן דן בתופעות "היצירה המשלונית" בספרות הדורות ובספרות הרוקוקו וההשכלה, שלדעתו מצאו במשל, בפתגם ובמכתם "את צורת-הביטוי המתאימה" להם ביותר. הוא עומד על תולדות האפיגרמה וזיקתה לסוניטה, שבמחצית השנייה של המאה ה"ט"ז הייתה בעיקר אפיגרמה חרוזה. להלן מרחיב שפירא את הדיבור על יצירת המשלונית של סאטאנוב, אך אינו עומד על מהותו של המכתם ואינו עוסק במכתמיהם של ברי"ל ואחרים.⁴

שאנן אף הוא דן ב"משל התנ"כי והמשל האיזופי" ובפריחתם על אדמת ה"אאופקלרונג". הוא מדגיש את השפעתו של לסינג בענייני ספרות בהגדרותיו וכן את פסיקתו בשאלת המיבנה של המשל (החשובה לענייננו) "כגון, שני החלקים של המשל האפיגרמאטי".⁵ שאנן עוסק בעיקר בכתיבתו המישלונית של סאטאנוב, מזכיר את ברי"ל, וולפסון, בן-זאב ולינדא, שכתבו מכתמים, אך אינו עומד על מהותו של המכתם. באופן כללי, ניכרת בחקר ספרות ההשכלה ובביקורתה המגמה לראות במשל המשכילי שני סוגים: משל סיפורי ומשל פתגמי, ובעיקר לדרון בראשון ולהתעלם מן השני או רק לדרון במשלי החכמה של סאטאנוב.⁶ גם צמריון, העוסק בסיפרו על 'המאסף' במוטיבים של שירת 'המאסף', מערב שירה, משל ומכתם לכלל דיון מוטיבי, אך אינו דן במכתם כלל ועיקר.⁷ לעיון בתופעות המכתם בספרות ההשכלה העברית בראשיתה מוקדש דיונו זה.

האפיגרם והגדרתו בספרות האירופית

בחקר האפיגרם והגדרתו בספרות האירופית, העירו חוקרי האפיגרמים על הבעייתיות בהגדרת הסוגה בהתפתחותה ההיסטורית במאות שקדמו לנאורות של המאה הי"ח. גיילי וקורץ (Gayley & Kurtz) ציינו, כי "מיגוון השירים שהוגדרו כאפיגרמים הוא כה רחב באופן המונע מראש כל סיווג מניח את הדעת על-פי התוכן או הצורה".⁸ חוקר האפיגרמים האדסון מוכן לקבל כהגדרת עבודה, שהאפיגרם במאות הט"ז והי"ז הוא "שיר קצר המסתיים בשנינה או בהיפוך מחוכם של הרעיון, שלקראתו חותרת כל יתרת החיבור".⁹ כמובן, יסודות אלה של שנינה והיפוך תחבולני שבגדרה לא תמיד יושמו לשימוש באפיגרמים. האדסון הציע להכניס בהגדרה תיקון קל: לייד ההיגד "היפוך מחוכם של הרעיון", להוסיף: "או המשך נמלץ ומלמד מוסר" ("sententious comment") (4). לדבריו, האפיגרם בתקופת הרניסאנס הסתיים לפרקים במשפט קריאה המסכם את הרעיון ולא דווקא בהיפוך שנון (4).

בנאורות הגרמנית היה זה לסינג שבחן בשנת 1771 במסה ארוכה את תולדותיו של האפיגרם והגדירו כ"שיר שבו – בדרך הסוג של הכתובת (Aufschrift) המקורית – מתעוררות תשומת-לבנו וסקרנותנו לגבי נושא מסוים ואנו מוחזקים במתח פחות או יותר במטרה להביאן לידי סיפוק בבת אחת".¹⁰ לסינג טען שהאפיגרם חייב להיות דו-צדדי, בן שני חלקים, במבנהו הקצר: החלק הראשון של האפיגרם, שהוא מכנהו "Erwartung", ציפיה – מושך את תשומת-לבנו לנושא מסוים ובונה את סקרנותנו לגביו. ואילו בחלק השני, "Aufschluss" – גילוי, חשיפה, התרה, או הסבר, – סקרנותנו באה על סיפוקה באמצעות ההסבר.¹¹ לסינג דחה את האפיגרם הפשוט במבנהו, וטען, שהאפיגרם האמיתי חייב שנון וחד.

הרדר, לעומת זאת, קיבל את האפיגרם הפשוט כצורה המועדפת; הרדר מוכן לוותר גם על קיצורו של האפיגרם אם התוכן והבהירות מכתיבים זאת.¹² עם זאת, טען הרדר שהאפיגרם חייב לפעול על נפש האדם, כשם שדרש זאת מן השירה

הלירית. תפיסת האפיגרם של הדרר נוטה אפוא לצד האמוציונאלי בעוד שתפיסתו של לסינג ראתה באפיגרם נטייה לאינטלקט ולא לרגש.¹³

הגדרת האפיגרם ומונחים קרובים

השימוש במונחים השונים והקרובים לציון האפיגרם בספרות הביקורתית וההיסטורית, בלקסיקונים ובמילונים הספרותיים אינו אחיד, והוא עלול להביא לידי בלבול וערכוב תחומים הן בלועזית והן בכינוי העבריים. כדי להתגבר על כך, ננסה לעמוד על כמה מן ההגדרות ועל ההבדלים ביניהן. על-פי הגדרת לקסיקון ספרותי מקובל, האפיגרם בשימוש כיום הוא היגד תמציתי קצר, שנון ומרוכז.¹⁴ האפיגרם נכתב בדרך כלל בחרוזים, והריהו עומד על עניין מסוים בשנינה בצורה מלוטשת, סאטירית ופאראדוקסאלית.¹⁵

ה"אפוריזם" (aphorism), לעומת זאת, הוא משפט מדויק ובו עיקרון או מושג הנאמר במילים שנונות. האפוריזם מביע אמת כללית, והוא נמסר בדרך כלל בפרוזה, בצורה הנחקקת בזיכרון.¹⁶ הגדרתו של אוכמני מקיפה ומדויקת: הוא מגדיר את האפוריזם כ"אמרה חריפה ושנונה האוצרת בתוכה ניסיון חיים, השקפה על אדם, תפיסת-החיים וכיו"ב. האפוריזם קרוב למכתם, אלא שלא כמותו אינו מבטא ניסיון חיים חברתי, אלא כולו טבוע בחותם האינדיבידואליות של אומרו. ניסוחו חטוב, מפתיע. לרוב יש בו גם עוקץ. הוא מעודן, פרי תרבות עמוקה, טבול במשהו ספקנות, עם כל ליטוש, חותמו חותם של ספונטאניות, של נצנוץ רעיון. השעשוע שבו רק לבוש, תוכו כובד-ראש".¹⁷

גרוס מציין את תכונותיו העיקריות של האפוריזם: הקיצור וההכללה. האפוריזם מעיר על היבט חוזר כלשהו של החיים, ומנוסח במונחים המכוונים ליישום בר-קבע ואוניברסלי. ייחודו של האפוריזם שיש לו מחבר, והוא נושא את חותמו; היעילות המוחלטת שלו תלויה בניסוח אומנותי, בשלמות סובטילית או תמציתית של ניסוח שלעתיים יתקרב לשירה באיכותו ובריכוזו.¹⁸ אורך מבחין בין ה"אפיגרם" שהוא תואם למקרה אחד ובין "אפוריזם" שחייב לשכנע כל קורא כי הוא אמת אוניברסלית, או שהוא אמיתי לגבי הקבוצה שאליה הוא מכוון.¹⁹ ובכן, למרות צדדים של קירבה שבין האפיגרם והאפוריזם, מצטיירים ההבדלים הבאים: שירה לעומת פרוזה, צמצום היישום לעומת הרחבתו האוניברסאלית, סגנון כללי ומתכונת "אפיגרמטית" לעומת חותם אישי של מחבר האפוריזם.

ואילו המילים הנרדפות בלועזית maxim, או: adage, מתייחסות למשפט קצר ומדויק, המבוסס על ניסיון, והכולל עצה מעשית, דהיינו ל"אפוריזם", אף כי יש המייחסים אותן גם למשל החכמה.²⁰ ה-pothegm a הוא אמרה קצרה, שנונה ומחנכת, ובה ניסוח קצר של אמת או מושג; משל קצר.²¹

משל החכמה (proverb) מוגדר כמשפט קצר ונוח להיזכר המבטא אמת מקובלת או הבחנה חריפה על החיים המעשיים. הוא עשוי להיות אפיגרמטי.²² טיילור מגדירו כהיגד (אמרה) המצוי בפי עם.²³ משל החכמה מצוי במסורת הדורות; הוא נמסר במקורו בעל-פה ואחר הועלה על הכתב. תרגום proverb כ"משל" (סתם) הביא לחוסר בהירות בהגדרות.²⁴

השימוש העברי

כידוע, מקור המונח העברי "מכתם" בתהילים ככינוי לאחד מסוגי המזמורים (כגון: תהילים ט"ז, א). מאנדלרקין מקשר את ה"מכתם" התנ"כי עם ה"מכתב" – והוא שיר שנכתב בפליטת הקולמס שלא נגמרה מלאכתו" (על-פי אד"ם הכהן).²⁵ בספרות ימי-הביניים אומץ המונח להגדרת שיר שנון ועוקצני קצר.²⁶ בשימוש העברי, מזהה שאנן את המכתם עם ה"אפיגראמה", ומגדיר את המכתם בעת החדשה כ"שיר קצר הממצה את העוקץ הסאטירי". גם אבן-שושן מזהה את האפיגרם כמכתם, המוגדר כ"שיר קצר הכולל תכץ סטירי-עוקצני או חדוד".²⁷ אוכמני מגדירו כ"שיר קצר, שנון, שהפלפלת שבו בטור האחרון". הלקין משתמש במונח "הפתגם-המכתם" להגדרת ז'אנר זה בתקופת ההשכלה בלא להבחין בין השניים.²⁸ המכתם התפתח במאות האחרונות לסאטירה שנונה ועוקצנית.²⁹ ה"מכתם" הוא אפוא שיר מלוטש, קצר וקולע, המסתיים בדרך כלל באופן מפתיע או שנון.

האפיגרם מוזהה כ"מכתם" גם במילון אוקספורד האנגלי-עברי³⁰ וכן גם במילון אלקלעי.³¹

השימוש בעברית בשמות נרדפים או ביטויי לשון, כגון "אמרת-כנף" "פתגם" או "ממרה", מתייחס בדרך כלל ל"אפוריזם". כך, למשל, "אמרת-כנף" מוגדרת כ"אמרה מהלכת, דבור חריף שנפוץ ופשט בצבור".³² ו"פתגם" מוגדר כ"מימרה קצרה הכוללת חכמת-חיים מוסר-השכל נאה".³³ הפתגם מבטא "חכמת-חיים עממית המעוצבת בלשון שירית קצובה ונמסרת במילים מועטות".³⁴ סיכום באנציקלופדיה העברית מבהיר כי "המושגים אפוריזם, מכתב, משל... ופ[תגם] קרובים זה לזה בתכנם ואין הבחנה ברורה ביניהם. בין סוגים ספרותיים אלה ניתן להבחין בפ[תגם] ע"פ קריטריונים של אורך, סגנון, וצורה... מוסר הפ[תגם] רק את המסקנה הנבונה... סגנונו פשוט, עפ"ר ציורי, והוא בעל מקצב מקובל על האיש הפשוט. הציור שגרתי, עממי, תמציתי ובעל כוונות ברורות למדי...".³⁵

על רקע זה של תופעת המכתם בספרות האירופית נבחן את הופעתו של המכתם בראשיתה של ספרות ההשכלה, ב'המאסף'.

הגדרת האפיגרם ב'המאסף'

עורכי הירחון כינו את האפיגרם בשם "מכתם", ואף הגדירו אותו: "מכתם... הוא מה שקראו המשוררים היונים עפי"גראם (איברשריפט) וקָנוּנו בזה על שיר או משל קטן ערוץ בדברים אחדים על ענין רב". הם נטלו אפוא מונח שרווח במסורת הדורות בספרות העברית ויישמו אותו לאפיגרם בן זמנם.³⁶ הגדרת "אפיגרם" כ"מכתם" ב'המאסף' מבוססת על התרגום בתהילים למונח "מכתם" כחקיקת הכתב, דהיינו "אפיגרם", הקרוב ל"אפיגרף". לפי הגדרה זו, המכתם-האפיגרם הוא שיר קצר, מרוכז ומתומצת, האוצר רעיון או נושא חשוב. ההגדרה אינה מציינת את השנינות והחריפות או את ההיפוך הממולח הנדרשים מן האפיגרם, ואף לא את החלוקה לשתיים הנדרשת על-פי לסינג. ההסברים שנותנים העורכים להגדרת

המכתם מאותתים את זיקתם לשני מקורות ההשפעה: המסורת העברית וספרות המערב.

תופעת המכתמים ב'המאסף'

מסיבה שאינה ידועה איחר המכתם להגיע אל דפי 'המאסף'. בשלוש השנים הראשונות נדפסו שלושה מכתמים בלבד. בשנה הרביעית להופעתו, בשנת תקמ"ח, בעריכה החדשה של כתב-העת, ניתן להבחין בתפיסה חדשה לגבי המכתם. ה"מכתם" מופר עתה כסוגה ספרותית בפני עצמה, ובהתאם לכך מוקצה לו מדור-משנה בין המדורים האחרים. המכתמים נדפסים מעתה בדרך כלל מתחת לכותרת "מכתם". בשנת תקמ"ט נדפסו 10 מכתמים; בתק"ן – 13; בתקנ"ו – 15; בתקס"ט – 13, ובתק"ע – 19 (שי"א).

הקצב המתגבר של פרסום המכתמים מעיד, כנראה, על התקבלותו של הז'אנר בהשכלה העברית, כנראה בעקבות נטייתם הספרותית של העורכים החדשים, יואל ברי"ל ואהרון וולפסון (החל משנת תקנ"ד), שכתבו רבים מן המכתמים בעצמם. גם העורך הבא, בשנים תקס"ט-תקע"א, שלום הכהן, היה משורר ומחזאי וכמשוער היה הז'אנר קרוב גם ללבו.

בהמשך אדגים נאמפה כמה מן הסוגים החשובים של המכתמים ב'המאסף' בלויית דוגמאות.

דרכי המכתם ב'המאסף': מכתמי-המוטו

כרבע מסך כל המכתמים ב'המאסף' היו מכתמי "מוטו", כלומר מכתמים שנדפסו בתחילת הכרכים, והעלו נושאים מוטיביים מרכזיים של ההשכלה. ב"מפתח" 'המאסף' רשמתי 18 מכתמים שנדפסו כמוטו. במכתמי-המוטו מצוים מסרים כלליים למשכילים – מסרים הקשורים בהשכלה או בענייני הזמן – וכן נושאים הכלולים גם בקטיגוריות שונות של המכתם. מהם מסכמים רעיונות החכמה, מבפים את מנדלסון עשר שנים לאחר מותו, משבחים את העברית, מזכירים את מאבקי ההשכלה, או שולחים מסרים משכיליים, וכדומה (חלקם יידונו בהמשך).

מכתמי השכלה

מכתמי-המוטו שסויגו כ"מכתמי השכלה" נוטים לשלוח מעין סיסמה משכילית לקהל הקוראים. לדוגמה: המכתם "אל נא בכוס תתן עין", על-פי אבות ד', כ, מאת י. ל.³⁷ במסווה אמרת חכמים מופרת, שאין חשש שתעורר פולמוס, טומן המחבר המשכילי את הקסר לזמנו:

אל נא בכוס תתן עין,
 אם חרש הוא או אם נושן;
 שים תשים עינך ביין.
 כי יש חרש מלא ישן;
 גם ישן, בו משקה אין.

המכתם מבקֵר את המדקדקים לבדוק אם הכלי ישן או חרש מבלי לבדוק את תוכנו. מעל המכתם מרחפת אמרת חז"ל במקורה: "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו"...

במכתם זה השכיל המחבר לאמץ אמרה מסורתית ידועה ולהקנות לה ארשת עדכנית. בראש המכתם מופיע הכיתוב: "אבות ד' כ'" בלי שיצוין אם זו ציטטה או עיבוד. וכך שהמכתם אכן נראה כציטטה, אך למעשה הוא עיבוד ויש בו מילוי תקנים לפי קריאתו המודרנית של המחבר. המכתם מרחיב את אימרת חז"ל הכללית והבלתי-זמנית וכולל בה את המתח המודרני שבין חרש וישן, ודוחה, כחז"ל, את ההתבוננות השטחית-החיצונית רק לגבי הכלי המכיל את היין. השינוי במונח "כוס" במקום "קנקן" שבאמרת חז"ל המקורית – מעיד כבר על הכלי החדש. בעל המכתם מוסיף להרחיב את האמרה המקורית ומוסר מה יש בכלי – והוא יין, שטיבו משתבח עם הזמן. הפואנטה באה בשורה האחרונה: כלי חרש עשוי להכיל יין ישן, ואילו הכלי הישן (שלכאורה מכיל יין ישן) עלול להיות ריק לחלוטין. החרוז "יין" "אין" יותר משהוא חרוז שלם, הריהו יוצר הצמדת-זיהוי בין "יין" ובין "אין" בדרך המחזקת את המסר. התדמית העצמית של ההשכלה כפי שהיא מתבטאת במכתם זה משלבת חרש עם ישן. מכתם מסוג זה עשוי להיות משויך לקטגוריית האפיגרם-קשל-החכמה (proverb-epigram). מכתם כזה מצטט קשל חכמה (proverb) ידוע ומעיר עליו, ונמצאו דוגמתו לרוב בספרות המכתמים האנגלית.³⁸

מכתמי חכמה

תת-סוגה של מכתמי-המוטו הם מכתמי החכמה. אלה משבחים את החכמה, כאפיגרמים רבים אחרים, ובעיקר מדגישים את החכמה המשכילית. דוגמה לכך תיקצא במכתם-מוטו "החכמה בחוץ תרון", שנדפס בכרך השביעי (תקנ"ו):³⁹

החכמה בחוץ תרון ברחוב תתן קולה,
 אכן אין עונה ואין קשב ואין שומע לה.
 הנה גם בימי שלמה כזאת כבר היתה,
 ועד עתה אין איש מאסף אותה הביתה.

המכתם אינו בן שתי שורות אלא בן ארבע שורות. וכך נראה כי בעל המכתם נוהג לפי שיטתו של הרדר, שחובת הקיצור מתבטלת כאשר הנושא והתוכן דורשים הרחבת המכתם מעבר למגבלות שתי השורות "הקלאסיות".⁴⁰

המכתם מחורז או בב, ונעדרים ממנו החריפות והעוקץ שבמכתמים האחרים. יש בו היגד מספם ומעריך ובסופו נימת ייאוש. מבחינה רעיונית הוא סוגר מעגל שהתחיל בראשית הוצאתו של כתב-העת 'המאסף', עם פרסום המגשר 'נחל הבשור', שם הכריזו העורכים סיסמה דומה – סיסמת ההשכלה: "והנה כעת חכמה בחוץ תרונה, ברחובות תתן קולה, מהרו קראוה, חושו להביאה הביתה".⁴¹ המכתם המשכילי הנזכר נאמר מתוך הנחה שהקונטקסט המשכילי ידוע לקורא והוא – המכתם – שולח רמזים לטקסט מופר זה בנחל הבשור, ואף לרובד קרום שלו – המקרא, לפסוק במשלי א', כ: "חכמות בחוץ תרנה". וכך נראית לנו ספרות ההשכלה – על-פי הדוגמה הנוכחית – כספרות רב-רבדית, המתייחסת בדרך מתוחכמת ואינטרטקסטואלית למכמני הספרות העברית לדרורתיה.

עתה, לאחר 13 שנה שבהן יצאו שבעה כרכים של 'המאסף', המכתם שבו אנו עוסקים משקף הערכת מצב תרבותית שונה: ההתלהבות למפעל ההשכלה אינה קיימת עוד, ויש תחושת חידלון ואפס מעשה. השוואת עידן שלמה (החכם מכל אדם, ומחבר ספר משלי לפי המסורת) עם עידן החכמה המשכילית אף הוא אינו בא לעודד. ההומונים "מאסף" ("אין איש מאסף אותה הביתה") רומזו על שמו של כתב-העת והוא נאמר בהקשר של שלילה: "אין... מאסף". ואכן, בחוברת זו נפסקה הופעת כתב-העת עד לחידושו כעבור 12 שנה בידי שלום הכהן.

מכתמי מסר

סוג אחר של מכתמי-מרטו הם מכתמי המסר. אלה מביאים מסר לאנושות, או לקוראים, בשם מושג מופשט או רעיון, כגון מסר חשוב מאת "שפה עבריה":

"שפתי עמים! אל ליקהת אַם תבוזנה,
אל תאמרנה לי קרוב יום מותי;
אל עוד מְרָה כי נַעְמִי לי קְרָאָנָה,
כי עֲדָנָה היתה לי אחרי בְּלוֹתִי".⁴²

הפנייה במכתם זה היא אל לשונות העמים לבל תספודנה לדוברת, הלא היא השפה העברית. שלושה רימוזים תנ"כיים מובאים לשם העשרת דמותה של השפה: הרימוז הראשון לספר משלי: "ותבז ליקהת אַם" (כט, י"ז). השנייה, ברמיזה לספר רות, הדוברת מהפכת את דיברי נעמי "אל תקראנה לי נעמי קְרָאָן לי מרא כי הַמָּר שדי לי מאד" (רות א', כ) ויצרת היגד חיובי. באזכור השלישי היא חוזרת על דיברי שרה, "היתה לי עדנה", בשינוי סדר המילים (בראשית י"ה, יב) ומשלימה את ציור תחיית השפה.

ואכן, ברוח אופטימית זו מכריז המרטו ל'המאסף' בשנת תקס"ט, שנת חידושו של כתב-העת, על תקומת הלשון העברית בהשכלה העברית בגרמניה.

האפיגרם הדו-שורתי

כמה מן האפיגרמים המשכיליים תואמים את הגדרתו הנזכרת של לסינג, שלפיה המכתם הוא היגר המחולק לשתיים, אפיגרם דו-שורתי. במכתמים מסוג זה נכלל האפיטף.

האפיטף

האפיטף, לפי אחת ההגדרות מסוף המאה ה"ט, הוא כ"עין אפיגרם המיושם להודעה על אדם שמת... על תכונותיו הטובות והרעות... לשם הנצחתו; והוא כתובת... החקוקה על מצבה".⁴³ האפיטף הגרמני, שבמאה ה"ט שימש ככתובת על חפצים ובתים, הפך במאה ה"ז, בתקופת הבארוק, לז'אנר ספרותי, אף אם הוסיפו להשתמש בו גם במצבות.⁴⁴ התקבלותו של האפיטף בספרות ההשכלה ניפרת ב'המאסף' עם הרפסתו של אחד המכתמים המשכיליים המעניינים ביותר מסוג זה בשנת תקמ"ו. היה זה אפיטף למותו של מנדלסון:

"ק'שט ודת צרורה באופל מני דור דור
עדי אמר אלהים: יהי משה! ויהי אור! –"⁴⁵

האפיטף מחולק לשני חלקים, בשתי שורות. סופה של שורה ב' כולל את ההיפוך המפתיע של הצו הבראשיתי, שבו אלוהים אומר: "יהי משה!" ואז נוצר האור. זיהוי של משה עם האור הראשון, האלוהי, מתבקש מיד ומאציל על דמותו של מנדלסון.

מכתם זה חשוב לשם הבנת ההשכלה, ולשם הערכת המשכילים ואנשי-הרוח שעמדו בראשה. המכתם מבטא את רגש הכבוד שרחשו סופרי ההשכלה כלפי מנדלסון ומשקף את תפיסת אישיותו בעיניהם. מבחינה ז'אנרית, אפיטף זה מעניין עוד יותר משום שהוא מעיד על מקורות ההשפעה המורכבים של סוגה ספרותית זו. מקור המכתם באפיטף של אלכסנדר פופ על ניוטון:

Nature and Nature's Laws lay hid in Night:
God said, Let Newton be! And all was Light.⁴⁶

העיבוד העברי מותאם לאישיותו של מנדלסון. במקום הטבע וחוקי הטבע, שהתאימו לגילויי של ניוטון, השתמש המחבר העברי במושגי תשתית התואמים את תרומתו של הפילוסוף היהודי, והם "אמת ודת" (דת כ"רליגיה" או כחוק) – לציון ייחודו של מנדלסון בכתביו הפילוסופיים והתיאולוגיים. המעבד העברי שינה את סיום האפיטף והתאים אותו למקור המקראי: "ויהי אור!". ההיפוך המפתיע מתרחש בהיגר האלוהי "יהי משה!", המשלב את הצו המופר במילה הראשונה ("יהי") עם יסוד חדש ("משה"), שלא בהקשרו המקראי, והוא מסתיים בציטוט המשפט המופר, "ויהי אור", והחלתו בקונטקסט החדש. כך מצטייר משה מנדלסון

כמי שנברא בצו האל; בריאתו – בריאת האור – רומזת על אור ההשכלה שהחל להפציע עם פעולתו הנאורה של משה מנדלסון.

האפיטף הסאטירי

ב'המאסף' נדפסו גם אפיטפים סאטיריים שנונים והומוריסטיים שהם למעשה פסבדו-אפיטפים, החקוקים לכאורה על מצבות, במתכונת האפיטף במקורו. חריף במיוחד הוא האפיטף הסאטירי על חשבונם של הרופאים, נושא האהוב על בעלי המכתמים, בשם "מכתב עלי קבר רופא"⁴⁷:

גוע אשר שם כמדבר עיר
גומץ עשה בו יפול חופר
שאול רגזה: אבר ציר
ואנחנו קמנו מצאנו לפר.

מלאכתו של הרופא נתפסת באופן סאטירי כהפיכת עיר מיושבת למדבר צחיח, עיסוק המתחזק מצידו כקברן שבעצמו נפל בכור אשר כרה. החלק השני מוסר על רוגזה של השאול שאיבדה שליח העושה את פעולתה בין החיים, ועובר לפואנטה: תקומת הנשרדים, המצהירים: "ואנחנו קמנו מצאנו לפר", תוך היסמכות אינטר-טקסטואלית על הפסוק באיוב לב, כ"ד: "ויחננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי לפר". הפסוק משלים את כוונת הנשרדים מרדת שחת – בידי אותו רופא.

אפיגרמים הגיגיים (על חיים ומוות)

כמה מן האפיגרמים כוללים הגיגים ורעיונות על חיים ומוות. כזה הוא המכתם "טוב שם משמן טוב"⁴⁸ מאת י-ל, הוא יואל ברי"ל. בראש המכתם מופיעה כותרת באותיות קטנות בשתי שורות כמעין מוטו למכתם: "טוב שם משמן טוב/ ויום המות מיום הולדו" בלא הציון כי זו ציטטה מקהלת ג', א. ומיד אחר-כך נדפס המכתם עצמו, אף הוא בשתי שורות: "עת לדתך שמחו, אתה בכית: / הַיֵּשֶׁר! או יבכו עת מותך שְׁמַח". יש בו חידוד, והיפוך הרעיונות: בלידתך שמחו הכול בעוד אתה, הרך הנולד, בוכה; ואילו עתה במותך, הכול בוכים בעוד אתה שמח.

נרשאי המכתמים

מכתמי-אופי

נושאי המכתמים רבים ומגוונים. מכתמי-האופי (character-epigrams), לדוגמה, מהווים את אחת הקטיגוריות החשובות במסגרת הסוגה של המכתם. מכתמים אלה נוטים להיות סאטיריים, והם עוסקים בתכונות אנוש, ולא דווקא המשובחות שבהן. המכתמים מכונים על-שם בעלי התכונות: הכסיל, הכיליי,

המשקר, הזולל, הפתי, הביישן, העצל...⁴⁹ אחרים מוקיעים נשים או בעלי מקצועות כגון רופאים, כפי שנראה בהמשך. מכתמים אלה נוטים להביע מסר אוניברסאלי כללי, והם יפים לכל עת ולכל מקום שבני-אדם נמצאים שם. בעלי מכתמים בספרות הגרמנית, כלסינג, ובספרויות אחרות, מירטו חציהם אף הם כנגד הכזבן, הכיליי, השוטה וזולתם.⁵⁰

על תכונת-השקרן כותב י-ל במכתם "לציבא המשקר":⁵¹ "הָפַח נָא כֹּזְבִים, צִיבָא: אַל תְּרַמְנִי! / מעת תחל אמת דבר, מאז תרמני". המכתם רומז לתת-הטקסט של הדיון המשכילי במשמעותה של האמת, נושא שההשכלה ו'המאסף' דנו בו לרוב. אך פה בנוי המכתם על השתעשעות בפאראדוקס האמת והשקר. הפאראדוקס, שהאמת היא שקר, והשקר הוא אמת, מבוסס על הפאראדוקס הקלאסי של אֶפִימֶנִידֶס (Epimenides) במשפט הידוע: "כל אנשי כרתים הם דוברי שקר".⁵² הדובר במכתם פונה אל "ציבא המשקר" ומבקש ממנו דבר שאינו מתקבל על

הדעת – להפיח כזבים כדרכו. האירוניה היא, שמאז התחיל ציבא לדבר אמת – "מאז תרמני"; אין אפוא להבחין בין שקר לאמת כפי דובר כזב, והפאראדוקס יוצר ניגודים לוגיים שאי-אפשר ליישבם באופן ראציונלי. השם ציבא, שנבחר כשם טיפולוגי המסמל תרמית, על-פי אפיונו בספר **שמואל ב** (ט, ט"ז, י"ט, ובייחוד י"ט, כז).

מכתמי נשים

קטגוריה נפרדת במסגרת מכתמי האופי מיועדת לנושא שכיח – הנשים, והיחס אליהן אינו מחמיא ביותר. באפיטף הומריסטי של וולפסון בשם "שאלת איוב ותשובתה", השם את האשה מטרה לחצו,⁵³ מתלונן איוב על שהאל לקח ממנו את הכול אך השאיר לו את אשתו:

הן כל לקחת ממני
בימי עניי ומרודי,
ומדוע השארת לי
האשה אשר עמדי?

תשובת האל החכמה:

ידעתי יבוא מועד
שלם לך חסרונך כפלים,
עבור זאת העמדתיה
לכלי השיב צרה פעמים.

המחבר השתמש באופן מתוחכם באזכורים מקראיים המוסיפים ממד נסתר לטקסט. "האשה אשר עמדי" רומז לטענתו של אדם על חטאו בבראשית ג, יב, תוך רמיזה פרשנית שהאשה אשמה בחטאו או במצבו של איוב. וכן התייבה "צרה" היא הומונים שמשמעו "אסון" ו"אישה שנייה, יריבה" – וכאן שילוב מחוכם: אישה שנייה שהיא אסון... המכתם בן ארבע השורות שומר משהו מן המתכונת המסורתית

לפיה החלק השני כולל את ההיפוך השנון. לפנינו מכתם דיאלוגי שחלקו הראשון השאלה וחלקו השני – התשובה השנונה. אין לחשוד בוולפסון באהדה יתירה לנשים, לפחות על-פי מכתמיו ומשלו.⁵⁴ והוא אינו יחיד ביחס זה. לעומת אפיון שלילי זה של האישה במכתמים, נדפסו כמה מכתמים המפארים את נעמי, הדמות הנשית החיובית, ששמה נבחר כשם טיפולוגי חיובי או כשם משמעותי (נעמי הנעימה) במכתם "אל נעמי".⁵⁵ במכתם שר המחבר אל נעמי "מה יפית ומה-נעמת היפה בנשים... / כלך יפה רעיתי, ספיר גזרתך..." תיאור נעמי הנעימה נסמך על שיר השירים בשיבוץ: "היפה בנשים", ובשינוי: "הנך יפה רעיתי" (שיר השירים א, ח, טו) לעומת "כלך יפה רעיתי". ניתנה האמת להיאמר ששיר השירים מקורי ונועז יותר בהשוואה למכתם האומר: "שדיך צחו מחלב, הה! מה נחמדו". והפואנטה הסוגרת את המכתם אף היא מבוססת על תשתית מקראית: "לו אשת פטיפר היית / אזי מצרים ברעב אבדו"... יוסף לא היה עומד בקסמיה, והסיפור המקראי חייב היה אולי להיכתב מחדש...

מכתמי רופאים

בין בעלי המקצועות נבחרו, כאמור, הרופאים כמטרה לחיצייהם של המכתמים, וכבר הזכרתי לעיל את הפסכדו-אפיטף "מכתב עלי קבר רופא".⁵⁶ יוסף האפרתי מטראפלוויץ' הציע "תרופה" נגד רופאים במכתם "סמים מובחרים", בזו הלשון: "ש'מחה, מנוחה, ולב מרפא, / סוגרים הדלת בפני הרופא".⁵⁷ מכתם זה הריחו מכתם פתגמי (פרוברביאלי), המשלב עצה מעשית, חכמת הניסיון עם היגד פולקלוריסטי. והוא מסוג הפתגמים הידועים, כגון: "טובי הרופאים הם: אַחַחָה, מנוחה וש'מחה".⁵⁸

מכתמים מוקדשים לראשי ההשכלה ולסופרים

יש מן המכתמים המוקדשים לראשי ההשכלה ולסופרים עצמם. כפי שצינתי לעיל, הוקדש מכתם-מוטו לאישיות דגולה כמנדלסון עם פטירתו: "קשט ודת צדורה באופל" (ג: קס"א). מכתם-מוטו אחר על מנדלסון, בשם "חדלו כל דרכי חכמה",⁵⁹ נדפס (בשנת תקנ"ו) במלאת עשר שנים לפטירתו. המכתם הוא בן ארבע שורות, המתחרזות אב בא, ובו מתאר המחבר את היעדר "כל דרכי חכמה... עדי דרך בן-מנחם עז במסלתייה". עתה קורא המשכיל למשכילים "עורו! נלכה אחרינו..." בסיימו את המכתם בעידוד העצמי לבני החבורה במתכונת המסר המקראי (על-פי הושע י"ד, י): "צדיקים ילכו בם רק פשעים יכשלו". ובאמת אין במכתם זה כל ציור מקורי או מעניין של מנדלסון, וכל עיקרו הוא גריאת עידוד למשכילים.

מכתמי ביקורת

מאידך גיסא, נדפסו גם מכתמים ביקורתיים על סופרים, כגון: "על מחבר ספרי הבל".⁶⁰ הכותב שם ללעג את הסופר האלמוני שהתלונן על הזמן: "מה לך ולזמן כי עליו אנפת / להמיתו בהבלים? והוא חפץ חסדך". הזמן, שמחה את זכר המחבר,

עשה אפוא חסד עמו: "כי לולא מחה הזמן אשר כתבת / נצח תשאר בין החיים כלמתך". הסיום השנון מהפך את תלונת מחבר הספרים שהזמן השכיח, ומניה וביה מוצא בכך ברכה למחבר. ההפתעה הסופית באה בתחביר המביא את המילה "כלימה" בסוף המשפט, שעד קריאתה אינך יודע מה יישאר לנצח בין החיים...

מכתם כביקורת ספרים

קרובים למכתמי הסופרים הם מכתמי הביקורת, דהיינו: ביקורת ספרים. המכתם "ביקורת ספר חדש" הוא מכתם ביקורתי חריף ושנון על "עין משפט" לנחמן בר"ש. בספרו התקיף בר"ש את עורכי 'המאסף' והתגלעה בעקבותיו מחלוקת חריפה.⁶¹ המחבר השתמש בשם המדור לביקורת ספרים, "ביקורת ספרים חדשים", כשם המכתם כדי לנגח את יריבו. המכתם משתעשע בשם הספר, המעיד, לטענת הכותב, על המחבר ש"אין בראשו עינים. / לכן מפי כל משכיל יצא המשפט, / כי ראש המחבר הזה הוא בעל קרנים".⁶² זה מכתם אינוקטיווי בוטה, והז'אנר מגויס כדי לסייע למשכילים במאבק נגד יריביהם – בתוך ההשכלה ומחוץ לה.

מכתמי טבע ועונות השנה

מכתמים אחרים יועדו לטבע ולעונות השנה. במכתמי הטבע טמון בדרך כלל מסר מוסרי והם יותר ראצינונאליים מאשר ליריים-תיאוריים. האביב משמש כאחד הנושאים החשובים של המשוררים והממכתמים בהשכלה. יואל בר"ל, לדוגמה, פָּרַס את ה"מכתם לחדש האביב" בניסן תקמ"ט.⁶³ המכתם, הנושא כותרת זו באותיות קטנות, הוא דו-שורתי, ואין בו כל שנינה או היפוך מחוכם, ואף החרוזה היא מלאכותית. אך יש בו תמציתיות ורעיון מרוכז ומסר אסתטי ומוסרי גם יחד: "בחדש אביב נשקו שמים וארץ / חן משמים נשקף טוב יצמח מארץ". שילוב ה י ו פ י הנשקף מן השמים ו ה ט ו ב היוצא מן הארץ נשמע כסיסמה משכילית הכורכת יופי וטוב, אך מטילה חובה מוסרית על בני-האדם עלי אדמות, כי לא בשמים היא...

המכתם הדתי

בין הנושאים היו גם מכתמים בעלי אופי דתי לכל דבר שאף נטו לקראת הפיוט. מכתם דתי כזה הוא "את היוצר תעבוד" מאת יוזל ראכנאווע שנדפס בשנת תקמ"ח (שמחוסר זמן נדלג עליו).⁶⁴ הנטייה המסורתית אינה חורגת מן המגמות המשכיליות המתונות שהביעו את יחסם החיובי כלפי הדת. בין סוגי המשנה האחרים כלולים מכתמי ביקורת ספרים, ובהם מכתמים אינוקטיוויים חריפים, מכתמי טבע ועונות השנה, שבהם טמון בדרך כלל מסר מוסרי והם יותר ראצינונאליים מאשר ליריים-תיאוריים. האביב משמש כאחד הנושאים החשובים של המשוררים והממכתמים בהשכלה. בין הנושאים היו גם מכתמים בעלי אופי דתי לכל דבר שאף נטו לקראת הפיוט. הנטייה המסורתית אינה חורגת מן המגמות המשכיליות המתונות שהביעו את יחסם החיובי כלפי הדת.

מקורות המכתמים

מקורות המכתמים – שונים: היו מהם שהיו מתורגמים ומעובדים מגרמנית. חמישה מכתמים מעובדים מאת האגדורן, לסינג וראמלר נדפסו ב'המאסף'. המכתמים המעובדים נועדו להביא לפני הקורא העברי מן הספרות הגרמנית, ובתוך כך להראות את האפשרויות הספרותיות הגלומות בלשון העברית המתחדשת ובספרותה. מכתמים אחדים הסתמכו על המקורות היהודיים: תנ"ך, משנה וספרות ימי-הביניים. מכתמים רבים הם מקוריים, במידה שאפשר לקבוע זאת בסוגה זו.

מחברי המכתמים

רבים מסופרי התקופה תרמו לז'אנר ספרותי זה. בין מחברי המכתמים נימנו סופרים ומשוררים ידועים כיוסף האפרתי מטראפלוויץ' (מכתם אחד), שלמה פאפנהיים (1), שלום הכהן (7), יהודה בן-זאב (2), דוד פראנקו מינדיס (1), יואל ברי"ל, שחיבר מכתמים רבים (19), ועיבד רבים אחרים, וכן אהרון וולפסון (5), ואחרים. המשותף לרבים מהם, שהוכיחו את כוחם הספרותי גם במשלים. סופרים אלה ואחרים לא נהגו אפוא על-פי האפיגרם הסארקאסטי של מארטיאליס, שמביאו לסינג במסתו הידועה על האפיגרם: "האפיגרם! מי הוא כזה כסיל שלא יצלח לעשות אפיגרם; או כה שוטה שיעשה יותר מאחד."⁶⁵

מכתמים ומכמנים

חשיבותו של הז'אנר המכתמי היא רבה, משום שהוא מהווה את אחת הסוגות המקובלות ביותר בהשכלה העברית. המכתם הטיב להביע את דרכו של 'המאסף', הן מבחינה אידיאולוגית והן מבחינה אסתטית. המכתמים שולחים מסרים משכיליים ופואטיים לקוראיהם בזמנם ומעבר לזמנם. הם מביעים את רעיונות ההשכלה בצורה תמציתית הנחקקת ונזכרת. המכתמים נדרשו גם למוטיבים אוניברסאליים החורגים מעבר למגבלות של זמן. וכך, יכול גם הקורא בימינו ליהנות מן החידודים על הרופאים המקאברים ועל הנשים "הצרות", על הכלי ועל השקרן, והם ישימים לכל מקום ולכל זמן.

המכתמים מטיבים לבטא את חבלי היצירה של הסופר העברי באותו זמן ואת התלבטותיו בכיבוש הלשון העברית המחדשת. כאן יכול היה המכתם העברי להציג את מיומנותו הלשונית והספרותית ואת תחכמו הפיוטי והאידיאלי בעיצוב המכתם וליטושו, בריכוז השפה ובתמצות הרעיונות המובעים בה. כך הראה הסופר העברי את כוחו באליטראציה, משחקי מילים ומשחקי משמעויות, בצירורים, ברמיון ובחריפות. תכונות אלו של המכתם, שנבעו מהדרישות המיוחדות של הסוגה, הניבו יצירות מכתמיות הנקראות גם כיום בעניין רב ובלא מהמורות-זמן לשוניות.

יתירה על כן, המכתמים נדרשו בלשונם ובארמוניהם לספרות הדורות, ובכך הם מעידים כי ספרות ההשכלה הייתה והנה ספרות רב-רבדית, ספרות מתוחכמת

ועשירה, שיש בה יותר מהנראה לעין, והיא דורשת מן הקורא קריאה לפני ולפנים, קריאת עומק.

מסתבר כי הביקורת שנטתה לבטל את ספרות ההשכלה כספרות לא נתנה דעתה לסוגה של המכתם. זו סוגה המתייחסת גם לספרות האירופית בת-זמנה, והיא נראית אפוא כרגישה לקונוונציות הספרותיות הנהוגות. בסוגה זו ממלא הסופר העברי את אחת משאיפותיה של ההשכלה: לקשור קשרים ולגשור גשרים בין הספרות העברית המתחדשת וספרויות אירופה.

אך יותר מכול, זו סוגה רוויה בהומור, וגם בהומור על עצמה. וכך, יכול המכתם המשכילי להתלוצץ על עצמו. המכתם "על המכתמים", שעובד על-ידי י-ל על-פי מכתמי לסינג,⁶⁶ פונה אל הקורא המתלונן על המכתמים: אם הקורא יאמר, "מה-לי ולמכתמים קצרים?" המכתם משיב לו בשנינה: "איפא לזאת יסלח הקורא, כי המכתמים הם קצרים". נרמז מניה וביה בשנינה, כי בגלל קיצורו של המכתם, אין אפשרות לענות לקורא...

ואולם מעבר להומור, שימש המכתם כתמונת מצב, כדוגמת משל אפר (כפי שהוגדר על-ידי המאספים) שאינו אלא אפיטף הומוריסטי שנון, אך מעציב, בגיליון האחרון להופעתו של 'המאסף': פ"נ איש ש"לא שכח תורה, כי לא למדה, יען מצותיה לא אבה הפר... בחייו היה אפס ואין ובמותו עפר ואפר/ הה, נלקח הארון! אך בו לא היה – ספר"...

⁶⁷

הערות

1. ראה מאמרי על שירת המאספה בדים למחקר בספרות, 12 (2000/1999), עמ' 65-116; והפרק על השירה בספרי דוד המאספים בשחרר ההשכלה. וכן ספרי שער להשכלה: מפתח מוצר ל"המאספה", כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א) (ירושלים, תשס"א).
2. פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל-אביב, תרפ"ח) עמ' 78-86. מספרי העמודים המוכחים בסוגריים כגוף הטקסט מתייחסים למקורות הגידונים באותו מקום ובאותו הקשר, וכן להבא בהמשך המאמר.
3. יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, תש"ך), עמ' 157.
4. ח. נ. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה (רמת-גן, תשכ"ז), עמ' 309-333.
5. אברהם שאנן, הספרות העברית החדשה לורמיה, א' (תל-אביב, 1962), עמ' 71-75.
6. דוגמה לכך תימצא באנציקלופדיה העברית כערך הדין במשל המשכילי: "המשל בדור 'המאספים' הוא בעל אופי כפול, פתגמי וסיפורי". האנציקלופדיה העברית, כ"ו (ירושלים ותל-אביב, תשל"ד), טור 717.
7. צמח צמרין, המאספה [:] כתב העת המודרני הראשון בעברית (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 107-144.
8. בספרם Charles MILLS GAYLEY and Benjamin KURTZ, *Methods and Materials of Literary Criticism* (Boston & New York, 1920), עמ' 30; הדברים גם הובאו על-ידי האדסון, Hoyt Hopewell HUDSON, *The Epigram in the English Renaissance* (New York, 1966) עמ' 1.
9. הגדרת המילון *New English Dictionary*, על-פי האדסון (בספרו הנוכח בהערה 8), עמ' 2.
10. Zerstreute Anmerkungen über das Epigramm und einige der vornehmsten Epigrammatisten," GOTTHOLD Ephraim LESSING Werke, V (München, 1970), S. 424.
11. לסינג, בספרו הנוכח בהערה 10, כך ה', עמ' 425-427.
12. ראה הערת העורך בכל כיתבי לסינג, הנוכחים בהערה 10, כך ה', עמ' 922, וראה המקור בכתבי הודר, "Anmerkungen über das griechische Epigramm," *Herders Sämtliche Werke*, XV, hr. v. Bernhard Suphan (Berlin, 1888), S. 373-374.
13. אנגריס, R. K. ANGRESS, *The Early German Epigram [:] A Study in Baroque Poetry* (Lexington, 1971) עמ' 23-24.
14. C. Hugh HOLMAN & William HARMON, *A Handbook to Literature* (New York & London, 19865) עמ' 178-179.
15. הולמן והארמון, שם, עמ' 180.
16. הולמן והארמון, שם, עמ' 31, 180.
17. עזריאל אוכמני, *תבנים וצורות* (מרחביה, 1957), עמ' 60. הגדרה דומה נמצאת גם אצל הולמן והארמון, בספרם הנוכח בהערה 14, עמ' 31.
18. John Gross, *The Oxford Book of Aphorisms* (Oxford, 1983), pp. vii-viii.
19. W. H. Auden, *The Faber Book of Aphorism* (London, 1970), p. vii.
20. הולמן והארמון, בספרם הנוכח בהערה 14, עמ' 290. מילון וובסטר *Webster's New World Dictionary* (Cleveland, 1960) מביא את המילים adage ו-maxim כנרדפות ל-proverb.
21. *Webster's Third New International Dictionary* (Springfield, 1968), עמ' 102. על ה-proverbial apothegms, ראה טיילור, Arthur TAYLOR, *The Proverb* (Pennsylvania, 1962), p. 5.
22. הולמן והארמון, בספרם הנוכח בהערה 14, עמ' 401.
23. טיילור, בספרו המוזכר בהערה 21, עמ' 3.
24. ראובן אלקלעי, מילון אנגלי-עברי שלם (תל-אביב וירושלים, תשכ"ב), עמ' 2915, מתרגם proverb "משל, פתגם, אלגוריה", ומילון אוקספורד, *The Oxford English-Hebrew Dictionary* (Oxford & New York, 1996), עמ' 270: "משל, פתגם".

25. שלמה מאנדלרן, קהנאקורדנציה לתנ"ך (ירושלים ותל-אביב, תשכ"ב), עמ' 605.
26. ראה למשל דוגמות לשימוש במכתם בשירת משה אבן-עזרא בספרו של דן פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני דורו (ירושלים, תשל"ל), עמ' 18, 58, 100, 225 ועוד. יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית, ט' (ירושלים ותל-אביב, תשכ"ח), עמ' 2918, מביא מובאות מרשב"ג, רמב"ע ועוד.
27. אברהם שאנן, מלון הספרות החדשה העברית והכללית (תל-אביב, תשי"ט), עמ' 982; אברהם אבן-שושן, המלון החדש, ג' (ירושלים, תשכ"ז), עמ' 1350. וכן גם באנציקלופדיה העברית, כ"ג (ירושלים, תל-אביב, תשל"ג), טור 510, בערך "מכתם או אפיגרמה".
28. שמעון הלקין, מביא לספרות העברית (ירושלים, תשי"ח), עמ' 61.
29. ראה, למשל, שאנן, מלון הספרות החדשה העברית והכללית, עמ' 982; עזריאל אוכמני, תכנים וצורות, עמ' 190. וכן הולמן והארמון, בספרם הנוכח בהערה 14, עמ' 179.
30. מילון אוקספורד, *The Oxford English-Hebrew Dictionary*, עמ' 288: אפירגם מתורגם כ"מכתם" או "אמרת-כנה", אך גם "אפוריזם" מתורגם כ"מכתם", "פתגם" או "אמרת-כנה" (37).
31. אלקלעי, מילון אנגלי-עברי שלם, טור 1243: epigram: "מכתם", "פתגם שנון", "אפיגרמה"; aphorism: משל, פתגם, מימרה, אפוריזם (טור 169).
32. אבן-שושן, המלון החדש, א', עמ' 114.
33. אבן-שושן, שם, ה', עמ' 2182.
34. אוכמני, תכנים וצורות, עמ' 266. עוד על הפתגם ראה ישראל כהן, "על הפתגמים", כתבים, ה', בחינת ומידות (ישראל, תשל"ז), עמ' 165-176.
35. האנציקלופדיה העברית, כ"ח (ירושלים, תל-אביב, תשל"ו), טור 463.
36. מספרי העמודים המובאים בסוגריים בטקסט תוך ציון כרך ועמוד (כגון: ד: ל"ב) מתייחסים למאסף, וכן להכא כמאמר זה.
37. "אל גא בכוס תתן עין" [מכתם-מוטו, על-פי אבות ד', בן / י - ל. המאסף, ה': קצ"ד. ניסן, תקמ"ט.
38. האדסון, בספרו הנוכח בהערה 8 לעיל, עמ' 149.
39. "החכמה בחון תרון" [מכתם] / י - ל. המאסף, ד': רע"ח. תקנ"ו.
40. ראה לעיל בהערה 12.
41. נחל הבשור, עמ' י"א. וראה ציטוט ביטויים דומים כסיפרי במאבק תמורה (תל-אביב, 1988), עמ' 32.
42. "שפתי עמים! אל ליקהת אם תבונה" [מכתם-מוטו] / ש-ם -ן. המאסף, ח': כ'. תקס"ט (בראש הכרך).
43. האדסון, בספרו הנוכח בהערה 8 לעיל, עמ' 15, מצטט את הסופר הבלתי-ידוע שחיבר את (*Arte of English Poesie* (1589).
44. אנגרס, בספרו הנוכח בהערה 13 לעיל, עמ' 41-47.
45. "קשט ודת צרורה באופל" [מכתם על מות משה בן מנחם] / ש...ם.. המאסף, ג': קס"א. תמוז, תקמ"ו.
46. ראה כסיפרי משה מגדלסטון: ככללי מסורת, עמ' 93-96. המקור: Alexander Pope, "Epitaphs," *The Poetical Works of Alexander Pope* (New York, 1896), p. 475.
47. "מכתב עלי קבר רופא" [מכתם] / [אנונימי]. המאסף, ט': צ"א. אלול, תק"ע. המחבר, לפי התוכן, הוא משה בן-ישראל לנדא.
48. "טוב שם משמן טוב" [מכתם] / י - ל. המאסף, ד': ל"ב. מרחשוון, תקמ"ח.
49. כגון: "מאווי כסיל" [מכתם] / מרדכי ראך. המאסף, ד': קצ"ה. תקנ"ו; "על קבר איש כילי ואכזר" [מכתם] / ש - כ. המאסף, ח': ר"ח. ניסן, תקס"ט; "גמול המשקר" [מכתם דיאלוגי] / יהודה בן-יונה [ייטלשן]. המאסף, ד': קצ"ד. תקנ"ו; "זולל ואוהב שינה" [מכתם] / מ. שלעזינגר. המאסף, ח': קס"ט. שבט, תקס"ט; "פתי יאמין לכל דבר" [מכתם] / ב - ב - י. המאסף, ו': ש"כ. תמוז, תק"ן.

50. ראה כתיבתי לסיגנ בחמישה כרכים, *Lessings Werke*, V (1988), S. 7-49. האדסון מביא רשימת נושאים ומוטיבים דומים שרווחו באפיגרמים בספרות האיטלקית, ראה בספרו הנזכר בהערה 8 לעיל, עמ' 20-21.
51. "לציבא המשקר" [מכתם] / י - ל. *המאספה*, ד': רכ"ג. ניסן, תקמ"ח.
52. ראה J. L. Mackie, *Truth Probability and Paradox* (Oxford, 1973), pp. 240-242.
53. "שאלת איוב ותשובתה" [מכתם] / אהרן האללי. *המאספה*, ו': ק"ס. שבט, תקנ"ן.
54. ראה בפרק על המשל בספרי *דוד המאספיים בשחרר ההשכלה*, עמ' 120, ומשלו של וולפסון "האשה והתנין".
55. "אל נעמי" [מכתם] / חיים בן מאיר ממשפחת הצרפי. *המאספה*, י"ו: ל"ט. חשון, תקע"א. 'נעמי' מוזכרת גם במכתם "שפתי עמים!" שהוזכר לעיל (ראה לייד הערה 42).
56. ראה לייד הערה 47.
57. "השתנות האדם" [מכתם] / יוסף [האפרתי] מטראפלוויץ. *המאספה*, ה': שע"ב-שע"ג. אלול, תקמ"ט. השלישי, בשם "סמים מוכחרים", בסידרה של 4 מכתמים.
58. ראה סטוצ'קוב, אוצר השפה העברית, עמ' 365, פתגמים בערך "מרפא".
59. "חרלו כל דרכי חכמה" [מכתם-מוטו] / י - ל. *המאספה*, ז': צ"ח. תקנ"ו.
60. "על מחבר ספרי הבל" [מכתם] / מ. שלעזינגר. *המאספה*, ח': ר"ו. ניסן, תקס"ט.
61. ראה על פולמוס זה בסיפרי *The Age of Haskalah* (Leiden, 1979), pp. 54, 68.
62. "בקורת ספר חדש" [מכתם על עין משפט לנחמן בר"ש] / י - ל. *המאספה*, ד': קצ"ב. תקנ"ו.
63. "מכתם לחדש האביב" / י - ל. *המאספה*, ה': רכ"א. ניסן, תקמ"ט. על שירי האביב ראה במאמר על השירה (לעיל בהערה 1), לייד הערות 74-76.
64. "את היוצר תעבוד" [מכתם] / יוזל ראכנאווע. *המאספה*, ד': שצ"ב. אלול, תקמ"ח.
65. לסיגנ, "Zerstreute Anmerkungen über das Epigramm und einige der vornehmsten Epigrammatisten," *Gotthold Ephraim Lessing Werke*, V, S. 422.
66. "על המכתמים" [מכתם בתרגום-עיבוד י - ל] / גוטהולד אפרים לסיגנ. *המאספה*, ד': קצ"ו. תקנ"ו.
67. "משל אפר" [אפיטף פרודי] / *המאספה*, י"ב: ע"ח. אדר, תקע"א.